

Yıl: 1964

Cilt: XII

9

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1964

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1964

ORTA ŞARKIN TARİHİ HÜVİYETİ*

Prof. Dr. BERNARD LEWIS

Orta Şark nedir? Bu tâbir 1902 senesinde Amerikalı bir bahriye subayı tarafından icad edildi. Bu subay meşhur denizcilik tarihi ve stratejisi mütehassısı Alfred Thayer Mahan'dı. O zaman Londrada çıkan *National Review* isimli bir mecmuada neşrettiği bir makalede, Basra körfezinin ehemmiyetinden bahs ederek, Arabistan ve Hindistan arasındaki muntakaya ilk defa olarak "Orta Şark" Middle East ismini verdi. Ertesi sene, *Times* gazetesinde Tehran muhabiri imzasile bir seri makale çıktı; başlığı *Orta Şarkın Problemleri* idi. O tarihten itibaren, Orta Şark tâbiri, bir az daha eski olan Yakın Şark tabiri ile beraber, bütün dünya lisanlarında kullanılmağa başlandı; bu kadar geçen zamana rağmen el'an Ortaşark problemleri halledilememiştir.

Bu iki tabir de yeni olmakla beraber hiç birisi modern değildir. İkisi de yakın zamana ait olmakla beraber muhakkak ki geçmiş bir devirden artakalan tabirlerdir. Bu tabirin doğduğu dünyanın merkezi garbi Avrupa idi, ve geri kalan tarafları garbi Avrupanın gözü ile göründü. Bu dünya tarihe karışmış ve dünyanın merkezi siyaset ve strateji bakımlarından ya kayıp olmuş ya da muhtelif muntakalarda değişmektedir. Mamafih, Orta Şark tâbiri, mahdut ve mahallî ve hatta demode olmasına rağmen, her tarafta kabul edilip hâlâ kullanılmaktadır. Yalnız Garbi Avrupa'da değil Rusya ve Amerika, Asya ve Afrika, . . . hatta Orta Şark memleketlerinde, Orta Şark memleketlerini tavsif etmek için hâlâ mer'idir. Tâbirin kullanıldığı muntaka genişletildiği gibi hudutlandırdığı muntaka da genişletildi. İlk defa kullanıldığı zaman Basra körfezinin sahillerine münhasır idi. Son zamanlarda, Orta Asyadan Orta Afrika'ya, Hindistandan Atlantik sahillerine uzanan kocaman bir ülkeye tatbik edilmektedir.

Âdem oğullarının tarihinde, Orta Şark medeniyetinden daha eski bir medeniyet yoktur. Bütün dünya milletleri —Orta Şark milletleri dâhil— bu kadar meşhur ve asil bir muntakaya bu renksiz, bu türedi ismi takmada niçin ittifak ettiler? Mânasızdır, —amma onun yerine aynı muntakayı tavsif eden başka bir tâbir bulmak veya icad etmek istesek muvaffak olamıyoruz. Hindistanda, meselâ, garp kafalı tâbirini istihlâf etmek istedikleri zaman, Garbî Asya tâbirinden daha münâsip bir terim bulamadılar. 'Garbî Asya' ortaşark tâbirinden biraz daha renkli, biraz daha mânalıdır, bu muhakkak, amma ifâde etmek istediği manâ bakımından doğru değildir. Diğer Afrika kıtasında bulunan Arap memleketleri şöyle dursun, Mısır Ortaşark'a ait değil midir? Mısırızsız ortaşark olur mu?

Ortaşark tâbirinin menşeinin ve yayılışının sebeplerini Avrupa tarihinde —bilhassa Avrupa-Asya münâsebetlerinin tarihinde aramak lâzımdır. Eski Yunanlılar Anadolu sahillerine ilk geçtikleri zaman ona Asya ismini vermişlerdi. Ondan sonra İran, Hindistan, Çin'in mevcûdiyetinden haberdar olup, Anadolu'ya Küçük Asya demeğe başlamışlardı— çünkü arkasında daha geniş, daha uzak bir büyük Asya vardı. Aynı şekilde, eski Yunan çağından yeni çağın başına kadar, Avrupalılar için, Atina ve Roma devirlerinde İran pâdişahları, ondan sonra İslâm halifeleri, ortaçağın son günlerinden itibaren Osmanlı sultanlarının hâkimiyeti altında bulunan Avrupanın komşusu ve rakibi olan yalnız bir Şark vardı. Avrupa devletleri-

* Müellif bu makaleyi 25 aralık 1963 tarihinde İlahiyat Fakültesin'de verdikleri konferansta okumuşlardır, ve "Middle East and the West" adıyla kitab olarak yayınlanacaktır.

nin, hattâ Avrupa medeniyetinin, şark hudutlarında bulunan komşusunu tavsif etmek için, Şark kelimesi kâfi idi. Avrupalı için “Şark” yalnız coğrafî bir noktadan ibaret değildir. Bu kelime aynı zamanda büyük ve hususî bir hüviyet ifade eder; siyasî, medeni, hattâ tarihî bir hüviyet denilse mübalâğa edilmemiş olur. Ondokuzuncu asra kadar bu hüviyeti daha kati bir surette tavsif etmeğe lüzum yoktu. O devrin diplomat ve tarihçileri ‘Şark meselesinden’ bahsettikleri zaman—the Eastern Question, la Question d’Orient—hangi Şark mevzûbahis olduğu belli idi. Yalnız ondokuzuncu asrın son senelerinde ve yirminci asrın ilk senelerinde, Avrupanın hariciyecî ve siyâsetcilerinin daha uzak ve daha geniş bir Şark ile meşgûl oldukları zaman, eski ve mutad Şarka yeni bir isim vermek lâzım geldi—onu daha kati bir surette tavsif etmek ihtiyacı baş gösterdi. Yalnız bir Uzak Şark görüp tanıdıktan sonra, Avrupalılar bir Yakın Şark veya bir Orta Şarktan bahs etmek lüzumunu hissetmeğe başlamışlardı.— Amma yeni isim eski bir hüviyet ifâde eder. O hüviyetin mahiyet, sıfat, tarihî hususiyetlerinin kabataslak resmini şimdi çizmeğe çalışmak istiyorum.

Coğrafi bakımdan ele alırsak, bu mintakanın en göze çarpan hususiyeti kuraklığıdır. Yağmur az, ormanlar seyrek. Ege sahilleri gibi bazı bereketli bölgeler müstesnâ, burada ziraât yalnız sun’î sulama ile olabilir; tabiatın ve insanların kemirmesine karşı daimî bir çabalama lâzımdır. Mintakanın her tarafını hudutsuz ve büyük çöller kaplar. Arabistanda Rub-i Hâli, Mısrıda Garbî Sahra gibi çöller tamamen kısırdır, ıssızdır. Diğer çöllerde, seyrek, fakat tarihi bakımdan gayet mühim bir ahâli vardır. Bu ahâli, yemek ve nakliyat için hayvan yetiştiren göçebe çobanlardan ibarettir. Son zamanlarda, at ve devenin yerinde otomobil ve kamyon kullanılmağa başlayınca çoban iktisadî ehemmiyetini kaybetmeğe başlar. Çoban yeni vesâiti nakliyei üretmez amma bazı yerlerde onların yedikleri ulûfeyi, yani benzini, onlara yedirebilir, ve bu imkânlardan dolayı yeni bir ehemmiyet kazanmış olur.

Çoban ve çiftci arasında çok eski bir kavga vardır. Bu kavganın en eski örneklerinden birini Tivrattaki Tekvin kitabında buluyoruz. Habil çoban, Kabil çiftçi imiş; kavga ederler, Kabil Habil’i öldürür. Bu hâdise bir istisna teşkil eder. Umumiyetle, Ortaşark tarihinde çoban çiftciyi öldürür, öldürmezse onu hâkimiyeti altına alır. Büyük bir imparatorluk olsa, küçük mahallî bir devlet olsa, mamur olan yerlerin hükûmetleri için çöllerin hudutları, çölden giden ticaret yollarının asayişini temin etmesi büyük bir problem teşkil etmekte idi. Alelâde hükûmetler çöl ahâlisini doğrudan doğruya idare etmekten vazgeçerek, neticeye bilvasıta vardılar. Bir vaha veya çöl kabile reisini seçip, onu tanıyıp desteklemişlerdi; para, silâh, güzel lâkab verip, mukabilinde reislerden ticârî, naklî ve icab ettiği zaman askerî imkân ve vasıtalar istediler. Bu usûlün misâlleri çoktur— Bizans devrinde Gassaniler, Osmanlılar devrinde İbni Reşidler aynı rolü oynamakta idiler. Bugün bile misâllerini görmek pek zor değildir.

Bazı devirlerde, şehir çöle hâkim olmaz, bilâkis, çöl şehri hâkimiyeti altına alır. Ortaşark tarihinde, çölden gelen tecâvüz tekerrür eden bir hâdisedir. Eskiçağdan gelen Akadîler, Âramîler, İbranîler gibi müstevlilerin bazıları cenuptan, Arabistandan gelen ve Sâmi dilleri konuşan kabileler idiler. Müstevlilerin diğerleri, Şimâlde bulunan büyük Asya bozkırlarından gelmişlerdi. Cenuptan gelen fâtilhlerin en son ve en büyük fethi, yedinci asırda gelen Müslüman Arapların fetihleridir; bozkırdan gelen en büyük fetih XIII ncü asırdaki Moğollardır. İslâm Ortaşark’ın Ortaçağ tarihi Arap fetihleriyle başlıyor; bazı tarihçilerin görüşlerine göre, XIII ncü asırda gelen Moğol fetihleriyle bitiyor.

Moğolların istilâsının ilk sarsıntıları şüphesiz çok muazzam idi. Fetihlerin uzun vâdeli tesiri, bazı tarihçiler tarafından çok mübalâğa edildi. Klâsik İslâm medeniyetinin inhitatını, büyük Arap imparatorluğunun inkirazını, hatta XIII ncü asırdan XIX ncü asra kadar Orta-

şark memleketlerinin bütün sakat taraflarını Moğolların vahşiliklerine atfedenler vardı. Bugün böyle bir nazariye kabul edilemez. Bir tarafta, Ortaçağ tarihini bir az daha iyi bilmeğe başlarken, diğer tarafta vahşiliğin hakikaten ne olduğunu bizim zamanımızda biraz daha iyi anlamağa başladık. Moğolların tahripleri, XIX ncu asrın saf ve masûm tarihçilerine korkunç görünmüştü. XX nci asrın gözü ile görürsek bu kadar fena görülmez. Herhalde, Moğollar Ortaçağ Arab medeniyetini tahrip etmediler— onun zevale yüz tutması fetihlerden çok evvel başladı. İslâm medeniyetini de yıkmadılar; bilâkis, Moğolların sayesinde o medeniyetin tarihinde yeni ve parlak bir devir başlar.

Bozkır milletlerinin —yani Moğollar ve Türklerin— Ortaşark'a gelmesi, İslâm medeniyetine yeni bir şekil, yeni bir hayat verdi. XIV ncü asırda yaşamış olan büyük Arab tarihçisi İbni Haldun bunu iyi farketmişti. Ona göre Abbasilerin imparatorluğu inhitat ve tereddî haline düştükten sonra, hilâfet kâfir Tatarlar tarafından ilga edildikten sonra, Allahu teâlâ İslâm dinini kurtarmak isteyerek Müslümanların son nefeslerini yeniden canlandırıp, Müslümanların vahdetini yeniden kurup, nizam-ı âlemi müdafaa etti. Bu gayeleri tahakkuk ettirmek için, Allah, Türk milletini getirip o milletin büyük ve müteaddit kâvimlerinde hâkim ve müdafî tâyin etti ve bu vesile ile İslâm dünyasını inkirazdan kurtardı. (*Kitab ül-İber*, c' v, -Kahire 1867, s. 371).

İbni Haldun bu sözleri ile Mısır kölemen Sultan ve Emirlerini ima etmek istemişti, amma sözlerine daha geniş bir mâna verirsek hata etmeyiz. Bozkır kavimlerinin Ortaşark'a göçmesi, onuncu asırda başlayıp Timur Leng'in ölümünden sonra sona erdi. Bu dört yüz sene zarfında, Ortaşark'ın hayat ve hükûmet tarzları değişmişti. Yeni bir hâkimiyet kuruldu, yeni bir medeniyet doğdu.

O tarihten itibaren, ne çöller ne de bozkırların kavimleri tarafından yeni bir istilâ olmadı. Ateşli silâh icad edildikten sonra, böyle bir şey olamadı. XVIII nci asırda, Vehhabîler, eski Arapların yolunu tâkip etmek istedikleri zaman, çöl hudutlarında durduruldular. Büyük Bizans ve İran Padişahlarının yapamadıkları şeyi, Osmanlı imparatorluğu en sakat inkirâz devrinde yapabildi; çölden gelen gâzileri toplar ile durdurdu. Göçebe çoban, iktisadî kıymetini olduğu gibi hem de askerî kıymetini kaybetti.

Çöller arasında bazı nehir var, ve Ortaşarkta iki mühim memleket, Mısır ve Irak, o nehir vâdilerinden başka bir şey değillerdir. İkisinde de çok eski bir içtimaî teşkilât vardır ve bu teşkilât sadece muntakanın değil belki de dünyanın en eski içtimaî teşkilâtıdır. Bu cemiyetler, nehirlerin feyazanını kullanan, büyük miktarda amele ve mühendis isteyen, bir merkezî selâhiyet tarafından idare edilen çok mufassal ve mükellef bir sun'î sulama sistemine istinad etmektedir. Bu sistem, toprak rejiminin inkişafını tesbit etti; siyasî hayatta, merkeziyetçi ve devletçi bir hükûmet tarzını götürmekte, siyasî düşünce ve davranışta, bir emir ve itaat ananesini yaratıp yetiştirmekte idi. En eski zamanlarda, Ortaşarkın medeniyeti Mısır ve Irak vâdilerinde başlayıp, diğer memleketlere nüfûz etmekte idi; Irak ve Mısırın tefekkürü ve teşkilâtının komşu devletlerde de büyük bir tesiri vardı. En eski zamanlarda olduğu gibi, halifelerin imparatorluğunun yaratılışından sonra, Arabistanda, Mısırdaki, Irak Suriye ve Filistinden ibaret olan münbit hilâlde, yeni bir kuvvet, yeni bir medeniyet doğdu, komşu memleketlerde büyük tesirleri oldu ve eski zamanda olduğu gibi, o kuvvetin, o medeniyetin iki rakib merkezi, Mısırdaki ve Irakta idi.

Münbit hilâlden Şimâle, Şarka bakarsak, tamamen başka bir manzara görürüz. İran ve Anadolu dağları, ovaları, yaylaları hem coğrafya ve nüfus bakımından, hem de hars ve târihî tecrübâ bakımından münbit hilâlden çok farklıdır. O memleketlerde, münbit hilâl'in Sâmi medeniyetlerinin tesirleri hem eski çağda hem müslüman Ortaçağda çok büyük idi.

İran ve Anadolu milletleri, Sâmilerden defalarca din ve yazı kabul ettiler, lisan kabul etmediler. Kendi lisanlarını konuşup, kendi devletlerini kurup bazı devirlerde büyük ve rakib imparatorluklar tesis ettiler. Cenubta Irak ve Mısır, Şimâlde Anadolu ve İran ovaları rakib merkezler idiler. Firavun ve Asuriler devletlerinin inkirazından sonra, Mısırdaki ve Münbit hilâlde bin senelik bir husuf başladı, o müddetçe muntakanın hâkimiyeti için büyük mücadele başka yerlerde idi, bir tarafta İran, öbür tarafta Yunan ve Bizans rekabet etmekte idiler. Arapların fetihleri, merkez noktalarını tekrar münbit hilâl ve Mısırda iade ettiler; Türk ve Moğolların fetihleri, tekrar o muntakaları gölgede bırakıp, merkez noktaları İran ve Anadoluya iade etti. İranda İlhanlar, Türkmenler, Safeviler, Anadolu'da Selçuklar, Osmanlılar, çok eski bir kavgayı canlandırıp devam ettirdiler. Bu mücadelenin son safhası Nadir Şah zamanında oldu. Ondan sonra, daha geniş bir dünya çerçevesi dahilinde, daha büyük problemler karşısında, ehemmiyetini kaybetmeğe başladı.

Ortaşark memleketlerinde üç büyük din dünyaya geldi —Yahudilik, Hıristiyanlık, İslâmiyet. Birincisi ile ikincisi, Filistinde, üçüncüsü Arabistanda doğdu. Bu üç din arasında, târih boyunca büyük kavgalar oldu, amma buna rağmen— belki bundan dolayı demek lâzım— üçü birbirine çok yakındırlar. Bu yakınlığı, bilhassa Asyanın diğer dinlerle mukayese ederseniz görürüz.

Üç din de Ortaşarkta hâlâ yaşıyor, amma yalnız birisi gâlip olup hüküm sürdü. On üç buçuk asır boyunca, Ortaşark ekseriyetle bir İslâm ülkesidir, hatta bütün İslâm dünyasının coğrafî ve ruhanî merkezi oldu. İslâmiyet dini orada doğdu; İslâm medeniyeti orada ilk klâsik ve örnek şekillerini aldı. İslâmiyet tabîî Ortaşarka münhasır değildir. Asya ve Afrikanın muhtelif devletlerinde büyük Müslüman cemaatleri vardır; Pakistan veya Endonezya gibi devletler mevcuttur ki bunların her birisinin nüfusu Ortaşark memleketlerinin topyekûn nüfusundan daha büyüktür. Amma Ortaşark İslâmiyetine nazaran, bunlar fer'idirler, tâlidirler. İslâm medeniyetinin fûrûu Asya ve Afrika kıtalarına uzatılmışsa, usûlü Ortaşarkta kaldı. Bütün müslümanların müşterek tarihî hâfızasını teşkil eden büyük hâdiseler orada vukû buldular; İslâmın klâsik hüviyeti, İslâmiyetin en esaslı örnekleri ve an'aneleri orada inkişaf edip, eski halife ve sultanların memleketlerinde, Arabça, Farsça ve Türkçe konuşan milletler arasında son ve mükemmel şekillerini buldular.

Yedinci asırda başlayan İslâm devrinde, bu üç lisan Ortaşark'ta hâkim oldular. Muntakanın eski kültür lisanları sönmeğe mahkûm oldular; bazıları küçük ekalliyetlere münhasır olurken, diğerleri tamamen münkarız oldular. Filoloji bakımından, Arapça, Farsça ve Türkçe arasında hiç alâka yoktur. Arapça, İbranice ve Süryânice gibi Sami bir lisandır; Farsça, bir tarafta Hindistan dilleri, öbür tarafta Avrupa dilleri ile alâkası olan Hint-Avrupa ailesine dahil bir lisandır. Türkçe de tamamen ayrı bir lisan ailesine mensubtur. Amma lisanî menşe ve bünye bakımından bu üç lisan arasında bir benzerlik bulunmazken, tarih ve hars bakımından çok eski, çok derin, çok kuvvetli bağlar vardır. Fars dilinde Arapçadan istiare edilen çok kelimeler olduğu gibi Türk dilinde de hem Arapça, hem Farsçadan alınan binlerce kelime vardır. Bunların hepsine istiare denemez. Garbî Avrupalılar için Yunanca ve Lâtince ne ise, Müslüman Türkler için Arapça ve Farsça birer klâsik lisan olarak aynı mahiyeti taşır. İslâm medeniyetinden istiare edilen mefhumlar ve şeyleri tavsif etmek için, onlara mukabil ve münasib olan istihlâhları da istiare ettiler. Bundan başka, yeni mefhumlar ve şeyleri tavsif etmek için, Arap ve Farsî kökleri mevad-i hâmmeye halinde kullanarak, yeni kelimeler uydurdular. İngilizce veya Fransızcada, Metafizik ve telegrafî kelimelerinin ikisi Yunancadan alınmış ise, bu iki kelime arasında büyük ve mühim bir fark vardır. Metafizik kelimesi, Yunanlardan istiare edilen bir mefhumla beraber Yunancadan istiare edilen bir istihlâhdır. Telegrafî kelimesi ise, yeni uydurulan bir şeyi tavsif etmek için, Yunanca köklerden yeni uydurulan

bir istilahdır. Aynı surette, Osmanlıca denilen lisanı, böyle Arapça ve Farsça kelimeler vardır ki bunları Araplar ve İranlılar ya bilmezler, ya da Türklerden istiare ederler. Siyasî hayattan alınan birkaç örnek ile iktifa etmemiz lâzımdır; meşrutiyet, cümhuriyet, kavmiyet, milliyet, iktisadî, iştiraki, maslahatgüzar, hariciye, dahiliye, vs.

Bu üç lisanı konuşan milletler, Ortaşark tarihinin sahnesinde birbirini tâkip ettiler. İlk gelenler Araplardı. Yedinci asrın başlarında, Arap kelimesi yalnız Arabistan yarımadasında oturan millete verilebilir ise de, Arapça yalnız orada kullanılırdı. Büyük fetih ve iskan hareketleri neticesinde, Araplar, Garpta Atlantik denizi ve Pirene dağlarından Şarkta Hindistan ve Çin hudutlarına kadar uzanan muazzam bir imparatorluk yarattılar. Bir iki yüz sene, Araplar bu imparatorlukta bir hâkim tabaka teşkil ettiler. Getirdikleri din esas tutularak, konuştukları lisan vesile edilerek, yeni ve zengin bir medeniyet doğdu, geniş ve mütenevvî bir edebiyat yaratıldı. O medeniyet, o edebiyat tam manada beynelmilel idi, onu yaratanlar arasında, muhtelif millet ve mezhepten âlim ve edip vardı; amma o medeniyetin yegâne lisanı Arabça idi; tecellileri İslâmın an'anelerine uygun idi. Zamanın müruru ile, Araplar siyasî hâkimiyetlerinden vaz geçmeğe mecbur olup, başka milletlerden toplanan yeni hâkim zümrelere yer vermişlerdi; fakat Arapça konuşanlar hakikî kuvvetini kaybetti, fakat uzun bir müddet zarfında Arap dili fikrî ve edebî üstünlüğünü muhafaza etmeğe muvaffak oldu. İran ve Türkiye hudutlarından Şimali Afrikaya kadar Arapça bütün eski millet, devlet ve edebiyat dillerinin yerini alıp, bir kaç istisna ile, bugüne kadar halâ mer'î kalmaktadır.

Irak-İran hududunun şark tarafından, Araplar din, yazı ve bir müddet için, edebî ve ilmî lisanlarını tatbik etmeğe muvaffak olmuşlar ise de Arap dilini ve millî hüviyetini İranlılara vaz edememişlerdir. Arap fethinden sonra, İranlılar Müslüman oldular; Arapça öğrenip yazmağa başladılar; hatta Arapça yazılan İslâm medeniyetinin beynelmilel edebiyatında muazzam bir payları vardı. Ancak aynı zamanda fethedilen Iraklılar, Suriyeliler, Mısırlılar gibi Arap olmadılar; İran millî lisanını ayrı hüviyet ve şuurunu muhafaza etmiştir. İran milleti diğer fethedilen milletler gibi, eski bir lisan ve hars sahibi idi; diğer milletlerin aksine, siyasî istiklâl ve büyüklüğünü son zamanlarda kaybedip o devrin şaşaa ve sanatlarını unutmamışlardı. Dokuzuncu ve onuncu asırlarda, İran tekrar tarih sahnesinde mühim bir rol oynamaya başlar. İranlı devlet adamları ve hatta sülâleler meydana çıkıp, İslâm medeniyeti dahilinde yeni —ve kat'i surette İranlı— bir uyanış cerayamı başlar. Bu yeni edebiyatın vesilesi yeni bir lisandır. Bu ne Arapça idi, ne de eski Farsça, amma Arap harflerile yazılan, İslâm tesiri altında kalan bir İslâm Farsçası idi. Bu yeni edebiyat, Arap edebiyatına bağlı olmasına rağmen, ondan bazı bakımlardan çok farklıdır. Şimdi Arapça değil, Farsça konuşan hükümdar ve hamilerin anane ve zevklerine uydurulup, İranlıların yeni şuurunu aksettiriyor.

Onuncu asırdan itibaren, Farsça Arabçanın eski kültür rolünü istihlaf etmeğe başlar. Konuşulduğu memleketlerde, Arapça tabii hâlâ kullanılırdı. O memleketlerden hariç, din ve bazen fıkıh kitaplarında istimal edilmiş ise de, hem devlet, hem de kültür işlerinde artık hâkim mevkiini kaybetti. İran şöyle dursun, İran'ın kültür tesiri altında bulunan Ortaasya, Hindistan ve Anadolu müslümanları için, Farsça devlet, dergâh ve edebiyat dili oldu; İran klâsikleri ve an'aneleri yeni nesil, hatta yeni milletlerin talim ve terbiyasinde esas tutuldu. İslâm dünyasının siyasî hâkimiyeti, İslâm medeniyetinin yaratıcı kuvvetleri artık eski paytahtlarda değil, İranlı ve Türklerin yeni merkezlerinde bulunabilirdi. İslâm medeniyeti kendi inkişafının ikinci merhalesi olan İran kültürü çerçevesinde bulunan büyük safhasına girmekte idi.

Aynı zamanda, veya belki biraz sonra, Ortaşarkın İslâm devrinin inkişafında tarih itibarile üçüncü millet, Türkler, ortaya çıktı. Türkler Ortaşarka şarktan ve Şimalden geldiler.

İslâmiyeti kabul etmeden önce, muhtelif dinlere mensub olmuşlar ise de, İslâmiyetten hariç kalanlar yok derecede azdır. Türklerin İslâmiyetinde ayırd edici bazı hususiyetler vardır. İranlıların ve diğer fethedilen milletlerin aksine, Türkler ilk müslümanlar tarafından hiç fethedilmemişlerdir. İslâm dünyasına kahren değil, ihtiyaren girmişlerdir. Girdikten sonra, derhal mühim bir rol, nerede ise hâkim bir rol oynamaya başlamışlardır.

Türkler Ortaşark'a ilk geldikleri zaman, asker ve memluk sıfatile fert fert olarak gelip, İslâmiyeti ve İslâm medeniyetini kabul ettiler. 960 senesinde, gayet mühim bir hadise —Karahanların İslâmiyeti kabul etmeleri— vukû buldu. Bu hadise İslâm imparatorluğunda bulunan tek tek memlukların İslâmlaştırılmasından tamamen ayrı bir şeydir. Bu defa, hudutlar ötesinde bulunan serbest ve bağımsız bir Türk kavmi, han'ı ile beraber, İslâmiyeti kabul edip eski tarih ve an'anelerini unutarak tam manada İslâm camiasına katılmışlardır.

Onbirinci asırda, Türklerin dört yüz şene süren istila ve iskân devri başlıyor. Selçuk ailesinin idaresi altında, merkezi İranda olan büyük bir imparatorluk kurup, Anadoluyu da ilk defa olarak İslâm dünyasına ilhak ettiler. İlk gelen Arab gâzileri, Bizanslılar tarafından Toros dağlarının eteklerinde durdurulup, İslâm ve Hıristiyanlık arasındaki hudud VII nci asırdan XI nci asra kadar o civarda kalmıştı. Türk gâzileri, ilk fatihlerin yapamadıkları şeyi yaparak, bu müddet zarfında zayıflamış olan Bizans ordularını kovarak, Anadoluyu bir Türk-İslâm ülkesine kalbetmişlerdi. Türklerin göç ve iskân hareketleri Selçukların zuhurundan evvel başlayıp büyük fâtihtir Timur Lengin ölümünden sonra devam etmişti. Türkler, Anadolu için Türkiye kelimesini yalnız son zamanlarda kullanmaya başlamışlar ise de, Avrupa'da o isim çok eskiden mer'î idi. Şimdiye kadar tesadüf edilen en eski misâl, 1190 senesinde yazılmış olan bir haçlı seferi tarihidir.

Anadolu'dan Ortaasyaya kadar Şarka süren bir Türk muntakası peyda olup, Ortaşark'ın diğer memleketlerinde Türkler, küçük bir ekalliyet olmalarına rağmen, hâkim unsuru teşkil etmişlerdir. İranda, Irakta, Suriyede, Mısırdaki, hattâ Hindistanda sülâle, hükümdar, kumandan, askerinin hepsi, bazı ufak ve ehemmiyetsiz istisna ile, Türk idiler. Ortaşarkta bin senelik süren Türk siyasi ve askerî hâkimiyeti devrinde, Türklerin üstünlüğü herkesce mutad ve makbul bir şey oldu. Türk dili, evvelki devirlerde Arapça ve Farsça gibi, bir devlet ve kültür dili olarak büyük bir inkişaf göstermişti. Farsça olduğu gibi, Türkçe de İslâmlaştırılmış, Arap harflerile yazılıp, Arap ve bilhassa İran İslâmî istilahlarıyla zenginleştirilmiştir. Ortaşark'ın İslâm medeniyeti üçüncü parlak safhasına girmiştir. O safhada baş rolleri oynayanlar Türklerdir, lisânı Türkçe idi.

Türkler, Şarktan gelen Garbe giden bir millettir. Bin sene evvel, Çin ve İslâm dünyaları arasında bulunduğu zaman, İslâmiyeti seçip garba doğru gitmeğe başlamış; yüz sene evvel Ortaşark ve Avrupa arasındaki mevkiini hissederek tekrar garb yolunu seçmişti. (Acaba bugün Avrupayı bırakıp Amerikaya doğru gider mi?) Ortaşark'ın tarihinde Türklerin rolü belki bitti. —ama bu daha belli değil. Herhalde, o muntakada Türk üstünlüğü sürdüğü müddetce, büyük ve mühim başarıları vardır. Türk safhasının ilk kısmında Ortaşark medeniyetinin merkezleri şarkta— Herat, Semerkand ve Buhara gibi şehirlerde— bulunmaktadır. Ondan sonra garbe doğru serilerek, inkişaf devrinde İslâm imparatorluklarının en sonu ve en büyüğü, inhitat devrinde bile Türk dünyasının son müstakil parçası olan Osmanlı İmparatorluğunda yerleşmişti.

Üç lisan, üç millet, bir dinden bahsettik. Tabii, başkaları da vardır. Eski İranın zerdüşti dini takriben kaybolmuş ise de, Hıristiyan ve Yahudi dinleri hâlâ duruyorlar. İslâm fetihlerinden beri ikisi tedricen azalmışlarsa da tamamen mahv olmamışlardır. İslâm devletlerinin müsamahakâr idaresi altında, hem Hıristiyan, hemde Yahudi cemaatleri müşterek

hayatlarını devam ettirebilmişlerdir, ve hattâ İslâm medeniyetinin inkişafında epeyce mühim payeleri vardı. Haçlı seferlerinin neticesi olan gerginlikten dolayı, dini ekalliyetlerin vaziyetleri fenalaşmağa başlamış, siyasî ve fikrî hayatta eski ehemmiyetlerini kaybetmeğe mahkûm olmuşlardı. Amma buna rağmen iktisadî hayatta mühim bir rol oynayıp, kendi cemaatleri dahilinde geniş bir muhtariyetten istifade edebilmişlerdi. Ondokuzuncu ve yirminci asırlarda, siyasî vaziyet değişince, tekrar siyasî bir rol oynamağa başlayıp, Lübnanda yarı Hıristiyan, Filistinde Yahudi bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardı. Hıristiyanların Süryani ve Kıpti lisanları ölü bir halde kalmışlar isede, Yahudilerin İbranice dili binlerce sene boyunca bir din lisanı olarak muhafaza edilip, tekrar ihya edilerek İsrail devletinin resmi ve fiilî lisanı oldu.

Ortaşark mıntakasını, coğrafya ve tarih, din, lisan ve kültür bakımlarından tavsif etmeğe çalıştık. Şimdi, bugünkü siyasî isimlerini kullanarak daha müdekkik bir tavsif çizmeği tecrübe edelim. Tabîî, bir mıntakanın hudutlarını, bir devletin veya bir vilayetin hudutları gibi harita üzerinde tefrik etmek mümkün değildir. Deniz sahilleri müstesna, Ortaşark bir hudutta bitmiyor; onunla müşterek hususiyetleri olan, fakat ona tamamen ait olmayan memleketlerden ibaret olan müphem ve gayrimuayyen bir geçiş mıntakasında sona eriyor. Ummî olarak, bugünkü siyaset ve matbuat lisanında Ortaşark şu memleketlerden ibarettir: Türkiye, İran, ve şüpheli olarak Afganistan, Irak, Arabistan yarımadası, eskiden Şam denilen dört memleket —Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail, Afrika kıtasında bulunan memleketlerden Mısır muhakkak Ortaşark'a ait olur isede, onun Arapça konuşan komşularını bu camiaya katmak şüphe götürür. Sudan ve Magrip memleketlerinin Ortaşark'a ait olup olmadığı münakâşa edilebilir. Ortaşark'ın Şimal hudutları, Sovyet Birliğinin hududunda bulunuyor mu? Bu da biraz şüphelidir.— Bence tarihi ve etnik coğrafi bakımlardan bir Sovyet Ortaşark'ından bahsetmek münasip olur. Bu mesele de münakâşa edilebilir.

Ortaşark tarihinde Kuruş ve İskender, Romalılar, Arablar ve Türkler gibi büyük fâthiler, büyük devlet kurucuları vardır. Arapların yedinci asırda kurdukları İslâm siyasî sistemi uzun bir zaman durmadı. Nerde ise, Arap imparatorluğunun toprak bütünlüğü ve idare birliği, dâhilinden çıkan tefrikâlar, hariçten gelen müstevliler sebeble aşındırılıp bozulmuş oldu. Amma buna rağmen, Ortaşark İslâm medeniyetinin din ve kültür birliği yaşayabilip, en yüksek sembolünü herkes tarafından tanılan hilâfet müessesesinde buldu. Ortaçağda, bu birlik ile bu müessese hem Şarkta, hem de Garpta birkaç defa tehdid edildi. Şarktan Türk fâthileri geldi —amma İslâmiyeti kabul ettikten sonra, İslâm dünyasını hiç tahrib etmediler; bilâkis, İbni Haldunun mülâhaza ettiği gibi, ölmekte olan bir cemiyete yeni hayat, yeni kuvvet vermişlerdir. O kuvvetle, İslâm dünyası garpten gelen başka bir istilâ— haçlı seferleri istilâsını durdurup reddetmeğe muvaffak oldu.

Ortaçağda, öyle ise, Türkleri hazmetmekle, Frenkleri reddetmekle, Ortaçağ İslâm medeniyeti Şark ve Garp taraflarından gelen tehlikelerin hakkından gelmeğe muvaffak oldu. Amma mesele bu iki muvaffakiyetle bitmedi. Birisi şarktan, birisi garpten iki büyük tehlike daha gelecekti. İki defa, Ortaşark İslâm memleketleri, hariçten gelen, Müslüman olmayan milletlerin işgal veya nüfuzu altına düşmüşlerdi. Bu yabancılar eski medeniyeti tahrip etmediler ise de, o medeniyetin münnevver ve hâkim zümreleri kendine itimadlarını çürüterek, onlara yeni yollar göstermişlerdi. İlk fâthiler, Şarktan gelen hilâfeti yıkan putperest Moğollardı; ikinci fâthiler onsekizinci asırdan itibaren Ortaşark memleketlerine nüfuzlarını uzatan Avrupalılardır.